

NPH-NYTT

ISSN 0348 - 9531

**MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER**

Arg. 12 1984

Nr. 2

Redaktør: Ebba Waaben, Åmosebakken 8, DK-2830 Virum

Ansvarig utgivare: Jan Olof Rudén, Bromma

NPH-Nytt utkommer med 4 häfter om året.

Prænummerspriset pr. årgång da. kr.72 (institutioner 108 kr.),
som indbetales til dansk postgirokonto 9 37 21 80.

Ved indbetaling til svensk postgirokonto 85 60 71-6 er
prisen pr. årgång sv. kr. 60 (institutioner kr. 90). Betaling
med check til Danmark bedes undgået.

Separat kan købes: Nordisk pappershistorisk bibliografi

t.o.m. 1976 (NPH-Nytt 1977:3), sv. kr.40, og Joachim

Balck: Dissertatio historica de chartis. En delöversättning
med kommentar (1979), sv. kr. 40.

Gösta Liljedahls fond för pappershistorisk forskning
modtager bidrag på svensk postgirokonto 73 56 61-1.

Indhold:

Michael H. Gelting, Af et afsides domkapitels bibliotek	39
Gunnar Christie Wasberg, 17 IPH-kongress	53
Gunnar Christie Wasberg, Ad "Tiara"-motivet. En bemærkning	55
Ebba Waaben, Helsingborg-vandmærket fra 1644 og 1647. En rettelse og til- føjelse	55
Jan Olof Rudén, Anmeldelse af Jan Appel- quist, Personalrekruttering till Röttle pappersbruk 1780-1879	57
Papperslådan. Ny upplaga	60

Af et afsides domkapitels bibliotek

Michael H. Gelting x)

En af papirhistoriens vigtige funktioner er at bidrage til at tids- og stedbestemme historiske dokumenter. Vandmærke- og papirbestemmelse yder på dette område et selvstændigt bidrag, der kan supplere og ofte præcisere resultater, der kan opnås med tekstkritikkens "klassiske" metoder: palæografisk, filologisk og indholdsmæssig analyse. Ligesom de øvrige metoder har papirhistorien dog også sine kildekritiske problemer og sine begrænsninger. Alt dette er NPH-Nytts læsere bekendt. Formålet med denne artikel er at illustrere disse forhold ved hjælp af et omfattende fund af fragmenter af middelalderlige papirhåndskrifter i det danske Rigsarkiv, idet disse fragmenter på varieret og - forhåbentlig - instruktiv vis belyser papirhistoriens muligheder og begrænsninger som "hjælpedisciplin" i den historiske kildekritik.¹⁾

Fundet blev gjort i forbindelse med restaurering af to bind af Øsel stifts registranter i Rigsarkivet. Danmark havde fra 1560/73 til 1645 herredømmet over den estiske ø Øsel, som tidligere havde udgjort et gejstligt fyrstendømme under den Tyske Ordensstat. I forbindelse hermed blev væsentlige dele af øens biskops og domkapitels arkiv ført til København, hvor de forblev efter øsels afståelse til Sverige i 1645. Grundstammen i arkivet udgøres af en række registranter fra første halvdel af 1500-tallet, hvori aktuelle dokumenter af økonomisk, juridisk og politisk betydning var blevet indført. Registranterne har fortsat deres originale bind, men stærkt medtaget af slid, og i 1982 viste det sig nødvendigt at foretage en restaurering af to af bindene, registrant 1 b og registrant 2 b.

Det var tydeligt, at blade af flere middelalderlige papirhåndskrifter var benyttet som perm ved indbindingen;

x) Michael H. Gelting, f. 1951, mag.art. (historie) 1979, arkivar ved Rigsarkivet i København 1980. Forskningsfelt primært dansk og europæisk middelalderhistorie.

men restaureringen afslørede et langt rigere fund, idet bindfoderet i begge bind udelukkende var opbygget af sammenklæbete blade af sådanne håndskrifter. Alt i alt fremkom ca. 100 fragmenter - enkelte af dem breve, men størstedelen af fundet bestod af mere eller mindre beklippede dobbeltblade af forskellige håndskrifter. Bladene har før beklipningen målt ca. 20-21 cm i højden, ca. 14 cm i bredden. Bindfoderet i registrantbindene målte ca. 25 cm i bredden, og beskæringen i siderne har derfor kun medført meget begrænsede teksttab. I højden er beskæringer mere varieret - enkelte fragmenter er bevaret i fuld højde, andre reduceret til ganske få linjer; de fleste har bevaret halvdelen af bladets tekst eller mere. Bevaringstilstanden er uensartet, afhængig af papirets kvalitet og af dets placering inderst eller yderst i bindfoderet; som helhed er læseligheden god, omend ultraviolet lys er nødvendigt for at tyde de mest skadede stykker.

I alt kan der identificeres fragmenter fra 6-7 papirhåndskrifter, foruden et antal breve.²⁾ Det drejer sig om:

1. En beretning om konciliet i Ferrara/Firenze 1438-1439, med afskrift af taler og dokumenter. Det største antal bevarede fragmenter - ca. 40 dobbeltblade - men ofte i ringe bevaringstilstand.
2. En tilsvarende beretning om konciliet i Konstanz 1414-1418. De 14 delvis bevarede dobbeltblade omhandler især begivenheder i 1417.
3. Romanen om de syv vise mestre i en version på latin. Rester af 11 tildels stærkt beskårne dobbeltblade.
4. Et blandingshåndskrift med religiøse tekster på latin og svensk. Repræsenteret ved 14 velbevarede dobbeltblade og en stump med nogle få ord.
5. Nogle mindre tekstfragmenter, som efter håndskrift og indhold at dømmes kan være rester af ét blandingshåndskrift, men som også kan hidrøre fra tre forskellige enheder: 5 dobbeltblade med afskrifter vedrørende belejringen af Neuss i 1474; 2 dobbeltblade med referat af tyske rigsdagsforhandlinger, antagelig fra samme periode; 2 dobbeltblade med et fingeret brev fra Pontius Pilatus

til kejser Nero.

Alene denne opregning lader ane, at fundet er af betydelig interesse. For at kunne vurdere det i dets rette sammenhæng, var det første spørgsmål, der måtte afklares, problemet om bindenes oprindelse. Var bindene fremstillet på Øsel, eller var de importeret fra en af de store Østersøbyer? Med andre ord: repræsenterer fragmenterne et lokalt bibliotek, eller er det udrangerede bøger fra en ubestemmelig hansestad? Selve bindene kunne ikke give noget fingerpeg, det var enkle skindbind med en stregornamentik uden videre særpræg.

Fragmenterne selv kunne dog give et entydigt svar, idet en stor del af brevene blandt fragmenterne var adresseret til Øsel domkirkes skatmester Georg Bardyn og dateret 1514-1515. Der er således al mulig grund til at tro, at også de øvrige fragmenter stammer fra Øsel domkirkes bibliotek. Bindenes indhold og papir tyder på, at de er blevet til ret kort efter 1515, senest i slutningen af 1520'erne.

Problemet bliver derefter at vurdere manuskripterens betydning. Foreløbig er det kun et lille antal af fragmenterne, som har været underkastet en indgående analyse, nemlig de fem fragmenter vedrørende belejringen af Neuss 1474. Disse fragmenter er blevet undersøgt af cand.phil. Birgitte Werdelin; da resultaterne af hendes undersøgelse kan ventes publiceret andetsteds, skal de kun refereres kort her.

Belejringen af byen Neuss nord for Köln udgjorde højdepunktet i en langvarig spænding mellem Rhinegnenes førende magt, hertug Karl den Dristige af Burgund, og den tyske kejser Frederik III. Striden gav anledning til diplomatiske forviklinger, der inddrog flere europæiske magter, deriblandt den danske konge Christiern I.³⁾ Fragmenterne fra Øsel rummer afskrifter af en del af den diplomatiske korrespondance fra belejringstiden, samt en astrologisk forudsigelse af begivenhederne, forfattet af kejserens hofastrolog Johannes Lichtenberger; i modsætning til brevene synes denne forudsigelse at være hidtil ukendt. Kombinationen af disse tekster lader flere tolkningsmuligheder

stå åbne, men den papirhistoriske undersøgelse kan bidrage til at formulere en hypotese om det oprindelige håndskrifts karakter.

Fig. 1. Vandmærket - gudslam i cirkel, Briquet 44 - stammer fra en form, der blev benyttet i Épinal i Lothringen. Papiret blev hyppigt benyttet af bogtrykkerne i Köln, og Briquet har påtruffet sikkert daterede eksempler fra 1463 til 1472. I disse eksempler har han kunnet følge formens gradvise nedslidning: gudslammet, som oprindeligt sad smukt lige mellem to kædelinjer, forskubbede sig gradvis og lå til sidst hen over en kædelinje og drejet lidt på sned. Det er denne slidte udgave af vandmærket, man finder i Neuss-fragmenterne, som efter deres indhold heller ikke kan være ældre end 1474. Papiret kan på den anden side ikke være meget yngre end dette år. Da det samtidig er et papir, som var meget benyttet i Köln og langs Rhinen, og skriften er af en type, som benyttedes meget i det kejserlige kancelli, er det fristende at opfatte fragmenterne som rester af et flyveblad eller propagandaskrift, som kejser Frederik har ladet udsende i umiddelbar tilknytning til begivenhederne ved Neuss i 1474. En undersøgelse af den politiske propaganda i slutningen af 1400-tallet vil måske kunne vise interessante paralleller.

Næsten lige så gode dateringsmuligheder giver fragmenterne fra Ferrara/Firenze-konciliet. Dette koncil blev oprindeligt indkaldt i Basel i 1431 med det formål at drøfte og gennemføre en gennemgribende reform af den katolske kirke. Konciliet udviklede sig til en bitter magtstrid mellem paven og de forsamlede kirkefædre, og efter et brud i 1437 samlede paven sine tilhængere og størstedelen af konciliets "moderate" til et nyt koncil i Ferrara (siden flyttet til Firenze) i 1438. Vigtigste punkt på dagsordenen i Ferrara var at opnå en genforening af den katolske og den græsk-ortodokse byzantinske kirke - en stærk propagandistisk triumf over for oppositionen mod paven, som fortsat kom stærkt til udtryk fra de tilbageblevne kirkefædre, som fortsatte konciliet i Basel.

Kirkemødet i Basel såvel som det i Ferrara/Firenze samlede gejstlige fra hele den vestlige kristenhed, og deres

forhandlinger berørte hele Europas forhold. Ikke underligt, at konciliet er udførligt belyst gennem både samtidige og senere breve og beretninger. Den tekst, der foreligger i de øselske fragmenter, er endnu ikke identificeret; men den papirhistoriske undersøgelse kan give de første fingerpeg om dens forhold til begivenhederne.

For det første kan man konstatere, at håndskriftet rent materielt har været temmelig uhomogent. Af de ca. 40 fragmenter er der 18, der bærer vandmærker eller rester deraf. Et af disse er for læderet til at kunne identificeres. De øvrige 17 fordeler sig på 6 helt forskellige typer. Det har altså været et håndskrift, der har været bygget op af mange forskellige portioner papir.

Ser man på de enkelte vandmærker, konstaterer man, at man ligesom ved Neuss-fragmenterne må regne med en datering meget nær på begivenhederne. Det sikreste holdepunkt har man i et vandmærke, som viser en springende enhjørning (Briquet 9960); dette mærke har Briquet påtruffet i årene 1436-1441, og som nævnt drejer fragmenterne sig om begivenheder, der fandt sted i 1438-1439. Samme resultat giver et stjerne-vandmærke, som må betragtes som en "identisk variant" af Briquet 6069, påtruffet 1419-1442.

De øvrige vandmærker tillader ikke helt så præcis en konklusion, men støtter fuldt ud en datering omkring 1438/39. Et krone-mærke svarer til Piccard I 255, dateret 1428, og knytter sig til Briquets gruppe nr. 4714-4715, som optræder fra 1424 til 1440'erne. Bue og pil er et meget almindeligt motiv i tidligt papir, men synes ifølge Briquet at forsvinde efter midten af 1440'erne; det eksemplar, der findes i øsel-fragmenterne, svarer nærmest til Briquets numre 779-799, som optræder fra 1409 til 1437/44. Mindre anvendelig i dateringsmæssig henseende er en noget besynderlig "tulipan"; dens nærmeste slægtninge er numrene 6640-6643, som kendes fra tidsrummet 1434-1447; men som type optræder tulipanen indtil begyndelsen af 1500-tallet.

Endelig finder man i denne gruppe fragmenter et vandmærke, som helt savner paralleller hos Briquet: et bogstav C.⁴⁾ Dette vandmærke har en vag lighed med Briquet

Fig.2.fr.854

Fig.3.fr.887

Fig.4.fr.879

Fig.5.fr.905

Fig.6.fr.916

Fig.7.fr.871

8122, som er påtruffet 1411-1412, men nogen nære slægtninge til det ses ikke.

Man har således her en tekst, som drejer sig om begivenheder i 1438-39, og hvor den papirhistoriske undersøgelse gør det usandsynligt, at teksten skulle være nedskrevet senere end midten af 1440'erne. Det er fristende at se brugen af mange forskellige papirsorter i et håndskrift af ret begrænset omfang som et udslag af, at det drejer sig om et absolut samtidigt referat, udarbejdet sideløbende med begivenhederne - ikke dag for dag, dertil er teksten for sammenhængende, men dog i flere omgange i løbet af konciliets arbejdsperiode; skriveren kunne da være en repræsentant for Øsel stift eller for en anden gejstlig institution i Ordensstaten, som har været til stede på konciliet. Hypotesen bestyrkes af, at alle papirtyperne, for så vidt de har kunnet identificeres, er af italiensk fabrikat, såvel som af det palæografiske indtryk - idet teksten ganske vist er skrevet med én hånd, men med et ret skiftende skriftbillede, snart stor og letlæst, snart lille og gnidret. Først en nærmere analyse af teksten, sammenholdt med andre kendte beretninger fra konciliet, vil kunne give klarhed over dens nøjagtige karakter; men under alle omstændigheder forlener dens samtidighed med begivenhederne denne nyfundne kilde med en betydelig interesse.

En tilsvarende interesse er forbundet med fragmenterne af beretningen om Konstanz-konciliet. Også her peger vandmærkerne på samtidighed med begivenhederne; af pladshensyn skal der dog ikke gøres nærmere rede for disse fragmenter her.

Med fragmenterne af romanen om de syv vise mestre er problemet et andet. Her er det ikke et spørgsmål om at fastslå, om et håndskrift er samtidigt med de begivenheder, det skildrer, men om at tids- og stedfæste et manuskript af en meget udbredt litterær tekst. Romanen om de syv vise mestre er en novellesamling, der holdes sammen af en rammefortælling, efter samme mønster som Tusind og én nat og Boccaccios Decameron: på grundlag af falske anklager dømmes en kejser sin søn for at have forsøgt

at forføre sin stedmoder kejserinden: sønnen forsvares imidlertid af sine lærere, de syv vise mestre, som hver fortæller en historie om faren ved at lytte til falske kvinders tale og ved at tage overilede beslutninger. Men hver gang én af mestrene ved sin fortælling har fået udsat fuldbyrdelsen af dommen, svarer den onde dronning med en fortælling om utaknemlige sønner og troløse rådgivere og bringer derved kejseren tilbage til sit første forsæt; en ny vis mester må da gå til modangreb med en ny fortælling. Først den 15. fortælling afgør sagen: prinsen selv fortæller her om en søn, der bliver hjerteløst behandlet af en ukærlig fader, men som alligevel siden gør sin pligt og hjælper forældrene i deres nød. Da forstår kejseren, at han har fejlet, og den onde stedmoder får sin retfærdige straf.⁵⁾

Romanen var uhyre populær i Senmiddelalderen. Den findes ikke blot på latin, men også på en lang række af folkesprogene. Fragmenterne fra Øsel rummer den latinske version, formodentlig skrevet af en nordtysk hånd omkring 1400.⁶⁾

Fig. 8.fr. 832

Vil man søge at præcisere denne datering ved hjælp af en papirhistorisk undersøgelse, viser denne metode imidlertid sine begrænsninger. Vandmærket viser et hjortehovede enface. Det kan fastslås, at papiret må være fremstillet i Troyes i Champagne, hvor hjortehovedvandmærker kendes fra perioden 1368-1417, med enkelte efternølere indtil 1430 - men denne datering er ikke mere præcis end hvad man kan nå frem til ad palæografisk vej. Med stedfastelsen kan man heller ikke nå meget videre. Hjortehovederne er især udbredt i det nordlige Frankrig og i Nederlandene, men de optræder også sporadisk i Tyskland. Det er påfaldende, at det eksempel hos Briquet, som geografisk er nærmest Øsel - Briquet 15.520, fra Schweidnitz i Schlesien - også er det, som i type kommer Øsel-fragmentet nærmest; denne type er påtruffet 1403-1408. Men usikkerhedsmomenterne er for mange til at dette kan benyttes som argument for at indsnævre dateringen af Øsel-teksten af de syv vise mestre til 1400-tallets første årti.

Større præcision kan man opnå med det latinsk-svenske,

religiøse blandingshåndskrift. Forekomsten af svensk i håndskriftet turde gøre oprindelseslandet givet. Og indholdet viser sig at være overordentligt interessant.

Håndskriftet har bestået af to dele, skrevet med så forskellige hænder, at de kun kan sættes i forbindelse med hinanden, fordi begge optræder på ét og samme dobbeltblad. Den ene hånd har skrevet to latinske afhandlinger, om sakramenterne og om dyder og laster. Den anden har indført et religiøst digt, et par korte mirakelhistorier, fortællingen om kejser Tiberii helbredelse ved Veronicas svededug - samt det svensksprogede stykke, en af den hellige Birgittas visioner. Flere af de øvrige tekster, således fortællingen om Tiberii helbredelse, har også nær tilknytning til det birgittinske religiøse miljø. Hele manuskriptet bærer præg af at have været et brugshåndskrift af en type, man bl.a. ofte finder i de bevarede levn af birgittinerklostrenes biblioteker. De to hovedbestanddele af håndskriftet er skrevet på to forskellige slags papir, så man kan have formodning om, at den ene af delene udgør en senere tilføjelse til et oprindeligt, mindre manuskript.

Vandmærkerne viser dog, at der ikke kan være den store tidsmæssige afstand mellem de to bestanddele. Og vandmærkerne tillader en ganske præcis datering, som gør dette fund meget spændende.

Fig.9.fr.853 De to latinske afhandlinger er skrevet på papir med et vandmærke af en relativ sjælden type, en syvarmet sol, Briquet 13.906. Ikke at dette fransk-fremstillede papir er sjældent i den periode, hvor det optræder - det optræder spredt over det nordvestlige Frankrig, Nederlandene, Rhinlandene og Lübeck; men dets udbredelsesperiode er meget kort: 1394-1397.

Fig.10.fr.849 Den svenske Birgitta-tekst er derimod skrevet på et papir med et vandmærke af meget udbredt type: et bjerg i en korsbærende cirkel. Arbejdet med identifikation af dette vandmærke viser nogle af de muligheder, der kan åbne sig ved en nærlæsning af Briquets oplysninger. Bjerget i cirklen er umådelig udbredt over hele det kontinentale Europa, Briquet arbejdede med, men især i Italien

og Sydfrankrig. Briquet regnede den da også - utvivlsomt med rette - til de italienske fabrikater. I tid spænder den vidt, fra 1385⁷⁾ til 1487. Den type, vi finder i Øsel-fragmenterne, har imidlertid et særtræk: korsstregen går ned igennem det stiliserede bjerg. Dette særtræk findes kun på fire af Briquets typer. Heraf er den ene, Briquet 11.856, identisk med Øsel-eksemplaret. Denne type er påtruffet i årene 1391-1400. De tre øvrige eksempler kendes fra 1376 til 1415, men med en helt overvejende koncentration i årene 1388-1396. Disse typer har Briquet kun påtruffet i Nordfrankrig, Nederlandene og Nordtyskland - altså i det samme udbredelsesområde som den syvarmede sol. Man får mistanke om, at det faktisk drejer sig om en nordfransk imitation af det italienske papir.

Under alle omstændigheder placerer papiret begge manuskriptets bestanddele i 1390'erne, eventuelt de første år af 1400-tallet. Det passer smukt med det palæografiske indtryk, som indicerer en datering omkring 1400, ifølge Thelma Jexlev endog lidt før snarere end lidt efter dette år.

Denne datering placerer håndskriftet, som i fragmentarisk form er overleveret gennem Øsel stifts registrant, i den ældste gruppe af bevarede birgittinske manuskripter - skrevet kun et eller to årtier efter den endelige, højtidelige indvielse af det første birgittinerkloster i Vadstena i 1384, kun 20-30 år efter den hellige Birgittas død i 1373. Det er fristende at se manuskriptet som et levn af den første bogbestand i birgittinerklosteret Mariendal (Pirita) ved Reval i Estland, som blev grundlagt i 1407; det kunne være medbragt af en af de brødre, som i det år blev udsendt til Mariendal fra Vadstena. Det forklarer vel ikke, hvordan håndskriftet siden skulle være havnet i Øsel domkapitels bibliotek; men et lille uprætentiøst brugshåndskrift som dette har kunnet skifte ejer mange gange i løbet af 1400-tallet, uden at der er grund til at undres derover.

Er hypotesen om håndskriftets sammenhæng med grundlæggelsen af Mariendal i 1407 rigtig, skulle det være skrevet i Vadstena kloster. Dettets bibliotek er for en rela-

tiv stor dels vedkommende bevaret; en sammenligning af papirtyper med bevaret Vadstena-materiale fra tiden omkring 1400 vil måske kunne give interessante resultater.

De foregående sider gør ikke krav på at være mere end en meget foreløbig præsentation; men med henblik på det videre arbejde med fundet ville artiklens forfatter være taknemmelig for henvendelser fra papirforskere, som har stødt på tilsvarende vandmærker i deres arbejde.

Noter

- 1) Nærværende artikel er en let omarbejdet version af et foredrag på det nordiske papirhistoriker-møde i København i juni 1983.
- 2) Hertil kommer et antal fragmenter af en brevformularsamling fra 1300- eller begyndelsen af 1400-tallet, på pergament, benyttet som forsats og rygforstærkning i bindene. Også disse fragmenter har betydelig historisk interesse, men da de ikke vedrører papirhistorien, skal de ikke behandles nærmere her.
- 3) Birgitte WERDELIN og Vivian ETTING: Kongeligt diplomati (Gutenberghus årsskrift 1982, p. 52-57).
- 4) Bogstavet kan eventuelt også opfattes som et D.
- 5) Hans H. RONGE i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder XV, sp. 317-319.
- 6) Tak til arkivar Thelma JEXLEV, Rigsarkivet i København, for hjælp med den palæografiske identifikation.
- 7) Supplementet til genoptrykket af Briquet anfører endog nogle isolerede eksempler fra Catalonien 1328 og 1356.

Fig. 1
fr. 911
Antal netlinier 21/2 cm

Fig. 2
fr. 854
Antal netlinier 18/2 cm

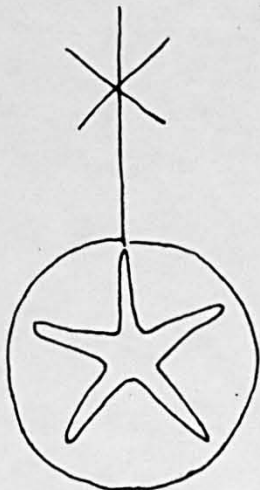

Fig. 3
fr. 887
Antal netlinier 16/2 cm

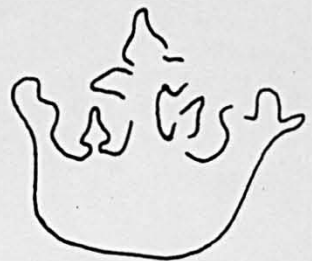

Fig. 4
fr. 879
Antal netlinier: kan ikke tælles

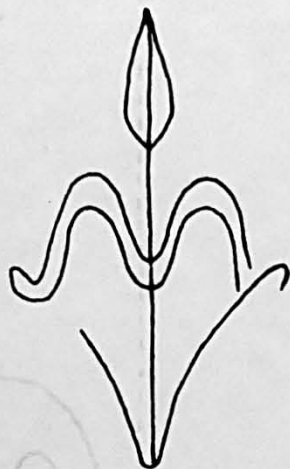

Fig. 5
fr. 905

Antal netlinier: kan ikke
tælles

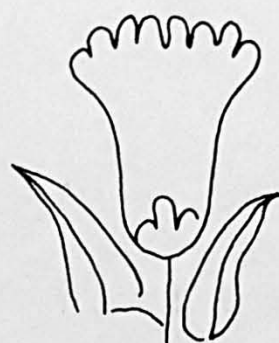

Fig. 6
fr. 916

Antal netlinier 20/2 cm
Kædelinieafst. 16.3cm/5

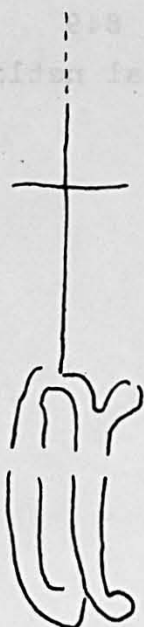

Fig. 7
fr. 871

Antal netlinier 18/2 cm

Fig. 8
fr. 832

Antal netlinier 8/2 cm

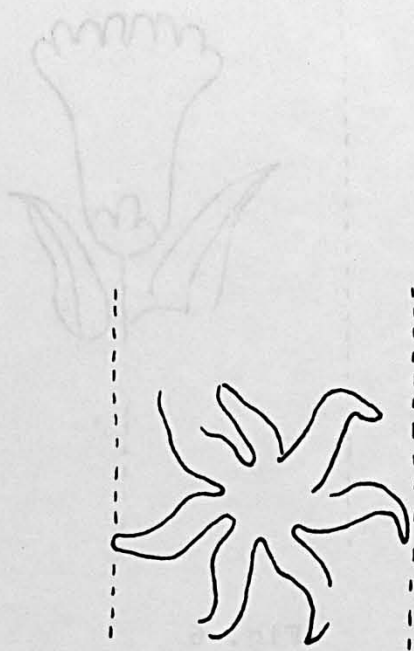

Fig. 9
fr. 853
Antal netlinier: kan
ikke tælles

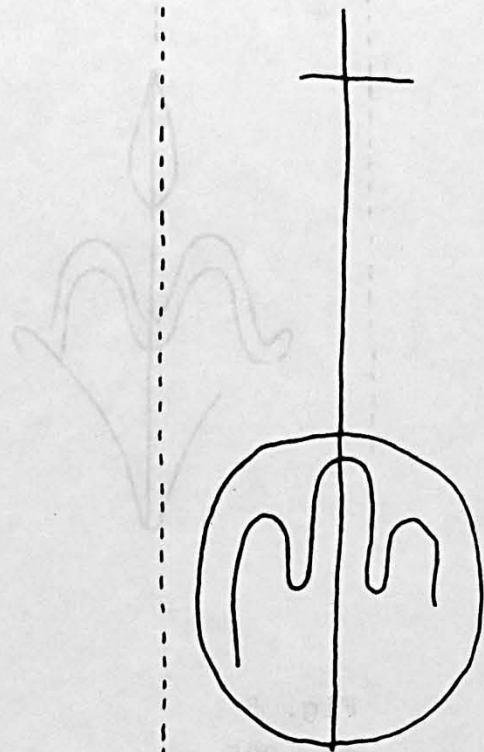

Fig. 10
fr. 849
Antal netlinier: 18/2 cm

Vandmærkerne er tegnet af Birte Rottensten.

Det er ikke alle kædelinierne, der kan ses, og kædeafstandene kan derfor ikke måles.

Antallet af netlinier er talt over 2 cm.

17. IPH - Kongress

=====

International Association of Paper Historians møttes til kongress i Hagen, Vest-Tyskland, mellom 27. mai og 2. juni 1984.

Norden var representert med en dansk og en finsk deltager, videre møtte to fra Norge. Rammen om kongressen ble dannet av det vakkert beliggende Westfälische Freilichtmuseum Technischer Kulturdenkmale høyt oppe i en malerisk dal omkranset av skoger. Museet viste seg å være et ypperlig konferanse-senter, slik det vennlige miljø stimulerte foredragsholdere og tilhørere.

Som vanlig er ved de internasjonale kongresser, blir foredragene senere utgitt og distribuert. De fleste av dem ble holdt på tysk, et sprog som ble forstått av de fleste, dog langt fra alle de tilstedeværende. Her oppstod da også enkelte kontaktproblemer.

Som det heter i sosietetsreportasjer: ..."de var der alle sammen". Fru B.J. van Ginneken-van de Kastele og E.G. Loeber fra Holland, Theo Gerardy fra Vest-Tyskland og Wisso Weiss fra Øst-Tyskland, Dr. Ragab fra Egypt, Richard Hills fra England og Kurt K. Karlsson fra Finland, for å nevne noen fra organisasjonens eldste og indre kjerne.

Her var meget å lære og enda mer å samtale om, noe man vil få inntrykk av når foredragene blir publisert.

Blant foredragene festet vi oss særlig ved de nye retningslinjer i vannmerkeforskningen, trukket opp av veteranen Theo Gerardy, likeledes om forholdet mellom kirke og papirfabrikasjon, ved en annen betydelig autoritet, Wisso Weiss. Elaine Koretsky fra Boston holdt lysbildeforedrag om sin spennende ferd til Himalaya for å studere papirmakeriet der. Generelt sitter man igjen med inntrykk av en rekke solide innføringer i tekniske detaljer sammen med oversikter som plasserte papiret i den verdenshistoriske sammenheng.

Fremfor alt konstaterer vi hvorledes det papirhistoriske felt vinner innpass i forskningsmiljøene. De faglige sammenkomster blir derfor stadig viktigere, med stigende krav til metode og stringens. Fremdeles finner vi de entusiastiske amatører, noe som i høy grad setter farve på sammenkomstene. Ennu er det neppe mulig for noen å skaffe seg et levebrød ved å spesialisere seg på papirhistorie alene. Enhver må kombinere denne disiplin med et videre forskningsfelt. Det er likevel et tidsspørsmål når vi får lærestoler ved en rekke universiteter. Pionertiden er snart over. Dette må bli en av konklusjonene på denne 17. internasjonale papirhistoriske kongress.

Deltagerne ble forøvrig tatt med på utflukt til den 400 år gamle Hahnemühle, til Karl den Store's nyutgravde residens i Paderborn, og siste dag var det besøk på papierfabrik Feldmühle HA-Kabel i utkanten av Hagen. Dette er en av verdens betydeligste foretagender i sitt slag.

Under generalforsamlingen ble presidenten, Richard Hills, gjenvalgt, og det samme var tilfelle med blant andre de nordiske presidiemedlemmer, Birte Rottensten og Kurt K. Karlsson. Når det gjelder de øvrige valg viser vi til IPH-Information.

Av særlig interesse for Norden er beslutningen om å arrangere den neste IPH-Kongress, 1986 i Danmark.

Gunnar Christie Wasberg

Ad "Tiara"-motivetEn bemerkning

Gunnar Christie Wasberg

Mit arbeide om "Tiara"-motivet i NPH-nytt, 11, 1983, nr. 3-4, s. 126-137, utsendt 1984 - har åpenbart vakt en viss interesse efter reaksjonene å dømme. På grunnlag av disse og fortsatt egne studier, har jeg en supplerende bemerkning.

Her gjelder det et heraldisk motiv i vannmerker. Det forekommer at de heraldiske enkeltheter blir utelatte for noens vedkommende, glemt eller endog misforstått (kfr. her Nils G. Bartholdy, NPH-nytt, 12, 1984, nr. 1, s. 12). I det gjengitte vannmerke mangler de tre kronringer som hører med til en fullstendig Tiara.

Motivet er der like fullt. Fra enkelthetene kan det konstrueres fullstendig. Dette har så vel Briquet som H.M. Fiskaa sluttet seg til.

Helsingborg - vandmærket fra 1644 og 1647En rettelse og tilføjelse

Ebba Waaben

I min artikkel om et hidtil ukendt vandmærke fra Klippan i NPH-nytt årg. 12, 1984, nr. 1, kom jeg til at skrive (s. 20) at man ikke kendte papirmagerne ved papirmøllen i 1640'erne. Der kendes faktisk navnet på to af dem, begge nævnt af Gustaf Clemensson i bogen om Klippans Pappersbruk, 1923. Gustaf Clemensson skriver her (s. 30) "... at ett i Danmark under 1640-talet förekommande vattenmärke med Kristian IV:s namnchiffer, et Krönt C med däri innesluten 4, även finnes i papper, som i andra halvarket har jämte ett posthorn bokstävarna I og L, vilka äro initialerna i namnet på Klippans förste pappersmästare Jockum Lemchen." Vm er gengivet i bogen s. 267 som fig. 2 og 3 angivet med årstallet 1645. Almindeligt er det nu ikke i Danmark, det indgår endnu ikke i Rigsarkivets vandmærkere registrering, som ellers nu omfat-

ter mange andre typer af et kronet C-4, med og uden posthorn som bimerke.

Den anden papirmager, der kendes og som nævnes af Gustaf Clemensson s. 28 ff., er Jockum Koch, der bl.a. nævnes i en retssag om papirmøllen ved Herredagsdomstolen i 1653 med dom af 23. maj d.a. Det er endnu ikke oplyst, hvornår Jockum Koch tiltrådte arbejdet ved papirmøllen i Herrevad klostres len, men der er næppe tvivl om, at det "JK", der indgår i Helsingborg-vm, kan tilskrives denne papirmester.

Jan Appelquist mottagare av 1984 års stipendium ur
Gösta Liljedahls Fond.

Vid styrelsessammanträde i GLF beslöts att Jan Appelquist, Bromma skulle tilldelas ett stipendium på SEK 1.000 för hans arbete "Personalrekrytering till Röttle pappersbruk 1780-1879". Stipendiet utbetalas på Gösta Liljedahls födelsedag den 22 januari.

Nästkommande utdelningstillfälle blir vid samma tidspunkt 1985. Ansökningar riktas till Jan Olof Rudén, Barda-
backen 4, S-161 40 BROMMA före den 31/12 1984.

Fonden mottar med tacksamhet bidrag på pg 73 56 61 - 1.

Riksarkivet i Stockholm förfogar över ca. 30.000 SEK avsedda att täcka expenser i synnerhet vid forskning i RAs pappershistoriska samlingar för att framställa monografier över svenska pappersbruk. Medlen kan då användas till pågående forskning, bl.a. i form av resebidrag, kopierings- och renskrifts bidrag och bidrag till att mångfaldiga monografier. Ansökan görs till Riksarkivarien, Box 34104, S-100 26 STOCKHOLM när som helst.

Jan Olof Rudén

Appelquist, Jan, Personalrekrytering till
Röttle pappersbruk 1780-1879. Uppsats för
fortsättningskursen i kulturgeografi. Sthlm
1983. (3), 64, 18 s. (Duplic)

Recension

Den moderna termen personalrekrytering - har den någon relevans för tidsperioden 1780-1880? Hade bruksledningen avgörande inflytande på personalens storlek och sammansättning? Varifrån rekryterades olika personalkategorier? Var det stor omsättning på personal? Under tidsperioden skedde övergång från handpappersbruk till maskinpappersbruk. Vilka förändringar medförde detta för personalen?

Dessa och liknande frågor är naturliga att ställa inför en uppsats som behandlar ett pappersbruk i det område i Sverige, som hade de flesta pappersbruken i landet och därför kan vara en typisk exponent för personalfrågor mer generellt.

Just personalfrågor har inte tidigare belysts i den pappershistoriska litteraturen i Sverige. Därför är det med stort intresse man tar del av undersökningen. Pappersbruksmonografier har i huvudsak behandlat privilegier, grundande, drift, produktion osv sett ur företagsekonomisk synvinkel. I den mån personalfrågor behandlats har huvudvikten lagts på bruksledningen, dvs ägare och pappersmakare, ofta relaterat till produkten/vattenmärkena medan tyngdpunkten i föreliggande undersökning ligger på mikrostrukturens förändringar under en tidsperiod på 100 år.

Jan Appelquist har som källmaterial utnyttjat husförhörslängder, eftersom ett bevarat bruksarkiv inte återfunnits. Tidsperiodens för undersökningen avgränsas naturligt därför att den borte gränsen utgörs av att husförhörslängderna är fullständiga omkring år 1780 och den hitre gränsen markeras av brukets nedläggning år 1879.

Sammanlagt var 213 personer verksamma vid Röttle. Följande yrkestitlar fanns: pappersmästare, fabrikör, gesäll, lärling, lumpsamlare, arbetare, dräng, piga, gosse, flicka. Tidsperioden kan med fördel uppdelas på de olika mästarnas/fabrikörernas verksamhetsperioder på i genomsnitt ca 10 år var. Om man till den kvalificerade arbets-

kraften räknar gesäller (59 anställningar), lärlingar (18 st) och fabrikörer (5) resp mästare (2) så är det 37% av brukets anställningar. Den okvalificerade personalen var 156 stycken (avrundat 63%): pigor (73), drängar (62), gossar (14), flickor (7).

Det visar sig att vid förändringar i personalstyrkan (ökning, stillastående, minskning) så är den kvalificerade personalen känsligast: den får sist ut något av en uppgång och den drabbas först av en nedgång. En ny bruksledning leder till en uppräckning av bruket. Just vid tiden för införandet av pappersmaskinen i Sverige sker en nedgång av antalet anställda (från 16 till 6 under perioden 1847-54).

Beträffande anställningstiden för personalen visar den okvalificerade personalen en stark omsättning medan den kvalificerade hade en lång anställningstid. Omsättningen av personal är särskilt markant då ny bruksledning tillträder och då är det främst den kvalificerade personalen som berörs. Uppenbarligen ligger det en strävan att förbättra produktionen bakom detta faktum.

Beträffande ålderssammansättningen på personalen visar sig en förnying/generationsskifte äga rum främst vid uppgång i personalstyrkan, dvs nyrekrytering, men också under perioder med jämn, låg nivå. Åldern för den kvalificerade personalen varierade mellan 23½ år och 58 år medan den okvalificerade personalen varierar mellan 15½ år och 40 år. Medelåldern för de två mästartarna är hög (50-59 år) medan fabrikörsåldern växlar mellan 22 och 59 år.

Beträffande rekryteringsområdet för brukets personal så kom givetvis mästare och gesäller från andra pappersbruk på skiftande avstånd medan den övriga kvalificerade personalen kom från trakten liksom hela den okvalificerade personalen.

Undersökningen bekräftar att personalens sammansättning och omfattning varit betingad av företagsekonomiska hänsyn.

Än en gång har fastslagits att papperstillverkning var en småskalig verksamhet före den kemiska massans tid. Som mest var 21 personer samtidigt sysselsatta vid Röttle (år 1842) medan antalet i övrigt snarare var under än över 10.

I bilagan redovisas anställningsdata mm för var och en av de 213 anställda, något som naturligtvis också är av allmänt personhistoriskt intresse. Där återfinner man också de "mjukdata" som vid varje tillfälle låter sig sammanställas till levande individer. När t ex Johan Ekwall tillträder som pappersfabrikör 1789 så följer han i sin faders, pappersmästarens spår. Han är 27 år gammal och skriven på bruket. Han stanna där till 1806. Till sin hjälp har han en lärling, Johannes Jonasson, 22 år, från Västanå i Gränna församling, som slutar samma år, en dräng, Petter Ericsson, 32 år, från Haurida, som likaledes slutar samma år, en piga, Lena Carlsdotter, 24 år från Jönköping, som stannar i 8 år, en gosse, Abraham Jonasson, 18 år, från Alviken i Gränna församling, som slutar samma år. I stället för dem som slutat anställdes de nya drängarna Petter Pettersson och Johan Nilsson, båda från orten och Johannes Jonsson Kjellman, som med tiden blev gesäll. Tydligare än så kan inte Appelquists framställning demonstreras.

Det kan på goda grunder antagas att en undersökning av personalrekryteringen vid ett annat pappersbruk skulle ge likartade resultat. Ytterligare jämförelsematerial från finska pappersbruk skulle nog kunna tas fram ur det rika persongalleriet i Finlands handpappersbruk av Kurt K Karlsson (Hfors 1981) och säkerligen också bestyrka Appelquists slutsatser.

Slutsatserna i de olika avsnitten i undersökningen är till god hjälp när man söker efter uppgifter om personal vid pappersbruk. Om bruket varit i drift någon tid finner man den mesta av den okvalificerade arbetskraften som nyanställs om man letar igenom de närmaste församlingarnas kyrkböcker och husförhörslängder medan den kvalificerade personalen kan komma mer långväga ifrån.

Jan Olof Rudén

Papperslådan. Ny upplaga!

Riksställningars studielåda om papper och papperstillverkning finns åter att köpa!

Lådan innehåller fakta, inspirationsmaterial och redskap för att göra papper. Den är tänkt för barn och vuxna, i skolor, fritidshem, lärarutbildning, studiecirkel etc. Pris 600:— + frakt.

Se dig om! Papper överallt. I boken, i tidningen, i fotona, i cigaretter, i tapeter, i handdukar, emballage och sedlar... Papper är ett material med så många möjligheter att vi nästan blivit blinda för det. Vi har vant oss vid att se på det som en mekanisk tillverkad nödvändighetsartikel, som alltid finns i rikliga mängder.

Går vi tillbaka till mitten av 1800-talet betraktades papper som en lyxvara. Då tillverkades nästan allt papper för hand i Sverige. Bara i södra Sverige fanns över hundra handpappersbruk. Pappersmaskinen var ännu ny och den maskinella tillverkningen begränsad. Idag finns ett enda handpappersbruk kvar i Sverige. Bara några få personer känner till hantverket från grunden. Pappershantverket håller på att dö ut men nu vaknar intresset på nytt.

PAPPERSLÅDAN vänder sig till den som vill veta mer om papperstillverkning: historia, användningsområden, miljöaspekter mm, men framför allt till den som vill lära sig att göra papper för hand.

Papperslådan är avsedd för barn och vuxna, i skolan från lågstadiet och uppåt (på högstadiet tex i bild- och kemiämnena eller i övergripande projekt om papper), på fritidshem, på dagis (de äldre barnen). Men också för konstskolor, lärarutbildning, studiecirkel och folkhögskolor är Papperslådan ett spännande läromedel!

Här en rapport från Papperslådan i Lundskolan, Järfälla, åk 4 (lärare Kerstin Hansson):

Under hela tiden vi haft lådan (vårterminen) har vi haft vårt lilla "pappersbruk" i kapprummet. Klädstreck hänger i taket och balja och hinkar med pappersmassa står på ett stort bord. Sen har två i taget gjort papper när vi andra jobbat med annat skolarbete.

Det tog lång tid innan alla hade gjort papper. De tyckte det var väldigt kul och det blev ju alltid bra — alla papper blev fina på sitt sätt.

Vi experimenterade med färgat papper. Sportlovsprogrammet barnen fick var grönt — det använde vi sen att riva sönder till massa. En härlig pastellgrön färg blev resultatet.

Överhuvudtaget allt papper har sparats: gula lotter, färgade serpenter efter en fest, mammas gamla upp-

sats i pedagogik, överblivna stenciler m m. Föräldrar har berättat för mig att deras barn har reagerat hemma mot att de slänger så mycket papper.

Vi har i år läst om Sverige och nu på våren gjorde vi ett grupparbete om Skogen. Alla redovisade på vårt eget papper. Utställningen blev lite svår att läsa men otroligt fin!

Vi har också försökt använda papperen att trycka på, men det har inte gått så bra.

Vår fadderklass (åk 1), som vi delar kapprum med, har hela terminen med stora ögon tittat på när vi gjort papper. Mot slutet av terminen har även de fått göra papper.

Att göra papper av gammalt papper

Det är varken särskilt tidskrävande

eller svårt att tillverka papper för hand. Inte heller behövs så stora utrymmen, kemikalier eller farliga lösningsmedel. Råvaran är vanligt papperskräp (stenciler, gamla tidningar etc).

Det viktigaste redskapet i papperstillverkningen är formen med tillhörande ram (däckel). Formen i Papperslådan är hantverksmässigt tillverkad. För att förvandla papperskräpet till massa krävs ett annat verktyg, "smularen". Det finns också med i lådan.

PAPPERSLÅDAN innehåller en utförlig handledning, en mapp med många olika kommenterade pappersprover samt några häften om papperstillverkning: Konsthögskolans innehållsrika kompendium om handgjort papper, Östasiatiska museets utställningskatalog om det japanska handgjorda pappret (Washi), och ett särtryck ur tidskriften FORM.

Beställ Papperslådan (600:— + frakt) genom svarskupongen eller per brev till Riksställningar, Alsnögatan 7, 116 41 Stockholm.

Avbildningen visar den första upplagan. Pappersformen har numera försetts med steg. Upplagan är mycket begränsad och priset subventionerat.